

Богословська освіта в Коптській Церкві на сучасному етапі свого розвитку

протоієрей Олександр Хорошко

<http://doi.org/10.33209/2519-4348-2707-9627-2022-10-122>

Стаття присвячена богословській освіті в Коптській Православній Церкві. Розглянуто етапи становлення коптської богословської освіти, починаючи від часу її зародження. Подано коротку характеристику двох олександрійських осередків інтелектуального життя – Мусейону і Серапіуму, які вплинули на заснування та розвиток християнської катехітичної школи – Дидаскалії. Ця школа не тільки зуміла задовільнити потреби ново навернених членів Церкви, але й мала великий вплив на формування християнського богослів'я. Автору вдалося з'ясувати, що відродження богословської освіти у коптів, після занепаду в XIII – XIX тт., розпочинається в кінці XIX ст. рухом недільних шкіл і було реакцією на активну діяльність католицьких та протестантських місій. Саме завдяки реформам патріарха Кирила IV (1854-1861) вдалося підвищити освітній рівень коптів, а жертвна праця архідиякона Хабіба Гіргіза (1876-1951) розпочала рух з організації недільних шкіл у Коптській Церкві. Автор подав характеристику першого богословського закладу – Коптського православного богословського коледжу, розглянув діяльність його керівників, висвітлив навчальний процес. Також проаналізовано головні коптські заклади вищої духовної освіти за межами Єгипту – в Австралії, США, Канаді. Крім цього, у статті розглянуті основні проблеми коптської богословської освіти та показана діяльність керівництва Коптської Церкви щодо їх вирішення.

Ключові слова: Коптська Церква, копти, апостол Марк, недільна школа, Хабіб Гіргіз, коледж, семінарія, богословська освіта.

Постановка проблеми. Коптська Православна Церква має глибоке історичне коріння – вона бере свій початок з середини I ст. і пов'язана з діяльністю ап. Марка. Будучи гнаною із самого початку свого існування, Коптська Церква виросла в таку церковну спільноту, яка вплинула на поширення і роз-

виток християнства. Важко переоцінити внесок цієї Церкви у встановлення і поширення чернецтва, у розвиток богослів'я та захист віри, у збереження тисяч богословських і євангельських досліджень. Саме тому Коптська Церква, її культурно-історичні традиції привертають увагу вчених із різних галузей науки. Однак питання богословської освіти Коптської Церкви через ряд проблем не часто входить в коло наукових інтересів вчених. Тому автор, розуміючи значення богословської освіти для кожної Церкви, її служіння та місії, вирішив заповнити прогалину у вітчизняній коптології пропонуваною розвідкою.

Аналіз досліджень і публікацій свідчить про те, що питання коптської богословської освіти стає сьогодні цікавим для сучасних науковців. Автор при написанні цієї статті спирався на дослідження вітчизняних і зарубіжних науковців, таких як: Кондратьєва І., Майнардус О., Тавфік В., о. Тадрос Малаті, о. Барсум Ревайс та ін.

Метою даної статті є аналіз сучасної богословської освіти в Коптській Церкві. Відповідно до мети були поставлені такі завдання: показати процес зародження богословської освіти в Олександрії; охарактеризувати рух коптських недільних шкіл; висвітлити освітню діяльність православної коледжу в Каїрі як першого і головного богословського закладу Коптської Церкви; проаналізувати основні коптські заклади вищої духовної освіти за межами Єгипту; розглянути проблеми та перспективи коптської богословської освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження. Коптська Православна Церква Олександрії – орієнтальна¹ православна церква і є однією з найдавніших у світі. Як самостійна Церква з'явилася внаслідок поділу у VI ст. єдиного Олександрійського патріархату на дві кафедри: грецьку халкідонську і коптську антихалкідонську та зараз перебуває в розколі з Православними Помісними Церквами.

Етимологічний аналіз слова «*копт*» дає підстави відзначити наступне. Грецьке слово *Αἰγύπτος* («*Єгипет*»), від якого походить і арабське «*копт*» (кубт), передавало одне з єгипетських позначень міста Мемфіса, першої столиці стародавнього Єгипту, що звучало приблизно як Хікупта. Коптами араби називали жителів долини Нілу, які після арабського завоювання Єгипту продовжували говорити єгипетською мовою і зберігали християнську віру².

¹ Назва «*Орієнтальні Православні Церкви*» (від англ. *Orient* – Схід) була вперше використана на спільній конференції східних церков у Аддіс-Абебі (Ефіопія) в 1965 році. Існують також й інші найменування: старі східні, давні східні, малі східні, антихалкідонські, нехалкідонські, дохалкідонські, міафізитські або монофізитські. Для цих церков характерне дотримання міафізитської христології, згідно з якою Христос має єдину природу – Боголюдську.

² Детальніше про етимологію слова «*копт*» – Spanel D. *Copts* // *Encyclopedia of the Modern Middle East and North Africa*. Encyclopedia.com. (August 25, 2022). <https://www.encyclopedia.com/humanities/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/copts>

Після зникнення розмовної коптської мови термін «*копт*» став застосовуватися для позначення єгиптян-християн, які в наші дні становлять, за різними оцінками, від 10 до 25 відсотків від всього населення Єгипту³.

Поява християнства в Єгипті, який часто згадується в Старому Завіті, пов'язана з діяльністю святого євангелиста Марка. Апостол прибув в Олександрію в 40-х рр. (за іншими даними – в 55/58 рр.) і був страчений за свою місіонерську діяльність у 68 р⁴. Однак маємо свідчення Священного Писання про те, що християнство ширилося в Єгипті ще до ап. Марка. Так, у книзі Діянъ святих апостолів йдеться про єгипетських євреїв, які були присутні в день П'ятдесятниці (Діян. 2: 10). У цій же книзі згадується про юдея Аполлоса, «чоловіка красномовного та досвідченого у Писаннях» (Діян. 18: 24–28). Цілком можливо, що Аполлос був членом невеликої християнської групи єврейського походження в Олександрії. Св. ап. Лука адресує своє євангеліє «високодостойному Феофілу», християнину з Олександрії⁵.

Коптська церква практично із самого початку свого існування зазнавала гонінь і, як наслідок, іменує себе «Церквою мучеників». Найбільший період гоніння християн припадає на правління римського імператора Діоклетіана. Жорстокість останнього справила настільки глибоке враження на коптське життя, що вони вирішили прийняти для церковного використання «календар мучеників». Цей календар починається з 284 р. – початку правління Діоклетіана⁶.

Неможливо переоцінити внесок Коптської Церкви в розвиток богослів'я та захист віри, особливо проти єресей гностицизму, аріанства та несторіанства. Церква зберегла тисячі текстів, богословських і євангельських досліджень, які є важливими джерелами для археології. З II ст. відомо уже про переклад коптською мовою (саїдський діалект) Книг Старого і Нового Завіту. Сотні вчених мужів переписували примірники Біблії, богослужбові та богословські книги. Сьогодні в бібліотеках, музеях та університетах по всьому світу зберігаються тисячі коптських рукописів⁷.

³ Relations Between Copts, Government and Islamic Groups in Egypt / by Farzad Ramezani Bonesh. URL: <https://www.albawaba.com/opinion/relations-between-copts-government-and-islamic-groups-egypt-1457122>

⁴ Церковний історик Євсевій Памфіл стверджує, що ап. Марк прибув до Єгипту в перший або третій рік правління імператора Клавдія, тобто в 41 або 43 р. після Р.Х. (Церковна історія, II. 16).

⁵ Introduction to the Coptic Orthodox Church / Fr. Tadros Y. Malaty. Alexandria: St. George's Coptic Orthodox Church, 1993. P. 17.

⁶ Tawfik W. Theological Education in the Coptic Orthodox Church (The Church of Alexandria) // Handbook of Theological Education in Africa. Augsburg Fortress Publishers, 2013. P. 265.

⁷ The altar in the midst of Egypt: a brief introduction to the Coptic Orthodox Church / Bishop Angaelos. [Updated ed.]. Stevenage: Coptic Orthodox Church Centre, 2000. P. 25.

Велике значення як для Коптської Церкви, так і для всього християнства мало чернецтво. Воно зародилося на берегах Нілу у III, а свого розквіту досягло у IV ст. Серед ченців-коптів найвідоміші такі: Антоній Великий, Павло Фівейський, Пахомій Великий, Макарій Великий, Шенуда, Псой (Бішой). Уже до арабського завоювання (VII ст.) у Єгипті було сотні монастирів, тисячі келій і печер, *«які своєю численною братією нагадували вулики бджіл, населених правовірними ченцями і черницям»*⁸.

Зародження богословської освіти в Олександрії

Задовго до місіонерської діяльності апостола Марка Олександрія була відома своїми школами, серед яких виділявся язичницький «Мусейон» («Музей») Птоломей. Це був найбільший осередок інтелектуального життя на Сході, бібліотека якого налічувала від 400 000 до 700 000 сувоїв. Окрім бібліотеки, до Мусейону належали їдальня, читальний зал, кімнати для зустрічей, лекційні зали, сади. Усе це разом створювало модель сучасного університетського містечка⁹. Інший культурно-освітній центр розміщувався в язичницькому храмі Серапіумі¹⁰ (присвячений богу Серапісу), що знаходився в районі Рахотіс (південний захід Олександрії). Вважається, що літературні твори бібліотеки Серапіума призначалися для загального вжитку, на відміну від бібліотеки Мусейону, якою користувалося обмежене коло осіб. За підрахунками дослідників, кількість пергаментних сувоїв у Серапіумі становила 42 800. Як один із осередків елліністичної освіти Серапіум продовжував діяти аж до початку V ст. після Р.Х.¹¹.

Найважливішим осередком релігійної освіти християнства та «конкурентом» Мусейону стала катехітична школа Олександрії – Дидаскалія. Саме вона зіграла вирішальну роль у формуванні християнського богослів'я. Щодо дати заснування школи, то вона сьогодні залишається дискусійною. Така ж ситуація і з керівниками, які очолювали цю школу. Професор Віллем Олівер подає список керівників та орієнтовні роки їхнього правління в такій послідовності: засновник ап. Марк¹² (керував школою у 40-их – 68 рр.), Юст

⁸ Кондратьєва І. Давні Східні Церкви: ідентифікація, історія, сучасність: монографія. К.: xxx, 2012. С. 362.

⁹ Lyons M. Books a Living History. Los Angeles: J. Paul Getty Museum, 2011. P. 26.

¹⁰ Детальніше про нього див. у Руфіна Аквілейського (Церковна історія, II. 23).

¹¹ Philips H. The Great Library of Alexandria? Library Philosophy and Practice, 2010 (August). Pp. 3–4.

¹² Таке припущення дослідники виводять зі слів Євсевія Кесарійського (Церковна історія, II. 16; V. 10).

(у 68–121 рр.), Євманій (121 – ?), Маріан (Маркіан) (?), Афінагор (друга пол. II ст.), Пантен (180–189/192), Климент (193–202), Оріген (203–234), Іраклій (231–247/248), Діонісій Великий (232–247), Феогност (260/265–270), Піерій (270–?), Ахіла (303), сщмч. Петро I (поч. IV ст.), Серапіон (339–360/370), Макарій Олександрійський (?), Дідим Сліпець (друга пол. IV ст.), Родон (кін. IV ст.)¹³.

У перші роки свого існування школа не відрізнялася якоюсь особливою освітньою діяльністю. Заняття зазвичай проводилися в приватному будинку¹⁴ вчителя, головним завданням якого була підготовка учнів (катехуменів) до хрещення. Катехумени вивчали основи християнської віри, тлумачили Священне Писання. Поряд з цим учнів навчали як молитися, постити, практикувати різні способи аскетизму. Стосунки між вчителем та учнем були глибокими та дуже особистими. Зі збільшення християнства на місце уроків у приватних будинках приходять лекції у класах. За Пантена діяльність школи уже не обмежується одним богослів'ям; тут також викладається природознавство, математика та гуманітарні науки. Коптський дослідник ігумен Тадрос Малаті на основі творів Климента Олександрійського («Повчання до язичників», «Педагог», «Стромати») прийшов до висновку, що програма в катехітичній школі складалася з трьох курсів: 1) базовий курс для нехристиян, що знайомив їх з основами християнства; 2) курс християнської моралі; 3) поглиблений курс для воцерковлених християн¹⁵.

Через деякий час катехітична школа в Олександрії перетворилася на повноцінний освітній та науковий заклад, якій зумів задовольнити потреби зростаючої Церкви. У часи христологічних суперечок та арабських вторгнень школа втратила свої позиції в Православній Церкві. З V ст. центрами богословської освіти Коптської Церкви стають монастирі, зокрема монастир прп. Макарія Великого в Нітрійській пустелі. Жорстоке переслідування мусульманськими правителями, скорочення чисельності коптів в Єгипті, ізоляція їх та їхньої Церкви від грецького православ'я призвели до того, що з XIII до XX ст. спостерігається майже повний занепад богословської освіти¹⁶.

¹³ Willem O. The heads of the Catechetical School in Alexandria. *Verbum et Ecclesia*, 36 (1), (2015). Pp. 3–12.

¹⁴ Будинки, у яких навчалися учні, могли також називатися церквами. Таке найменування можемо бачити у блж. Ієроніма (Про знаменити мужів, 8).

¹⁵ Introduction to the Coptic Orthodox Church / Fr. Tadros Y. Malaty. Alexandria: St. George's Coptic Orthodox Church, 1993. P. 39.

¹⁶ Meinardus O. Two thousand years of Coptic Christianity. Cairo-New York: American University in Cairo Press, 2002. P. 66.

Рух недільних шкіл

Появу перших недільних шкіл в Єгипті пов'язують з католицькими, англіканськими та пресвітеріанськими місіями, активна діяльність яких припадає на середину XIX ст. Спостереження західних місіонерів дозволяють отримати уявлення про стан Коптської Церкви в ті часи; копти були залучені до багатьох нехристиянських практик, таких як розлучення, неповнолітні шлюби, використання магії, конкубінат і нехтування Таїнством Сповіді. Серед коптського кліру спостерігалася масова неосвіченість, що призвело до нездатності духовенства виголошувати проповіді¹⁷. Такий стан речей спонукає місіонерів до активної діяльності, тим більше, що вони сподівалися знайти серед єгипетського населення своїх послідовників. Пожвавлення місій розпочинається на різних напрямках: робота з місцевим населенням, розповсюдження дитячої ілюстрованої літератури, переклад і видання Біблії та святоотцівських творів арабською мовою. Недільні школи західних місій набувають серед коптів популярності. Так, у 1870 р. школи відвідувало близько 236 єгипетських дітей, а через сім років уже понад чотири тисячі. Реакцією на загрози коптській ідентичності з боку західних місіонерів стала активізація освітньої діяльності Коптської Церкви. Такий освітній ренесанс розпочинається з середини XIX ст. і пов'язаний з діяльністю патріарха Кирила IV (1854-1861). Старанням цього патріарха у 1855 році було відкрито коптську патріаршу школу у передмісті Каїра Шубра, дві школи для дівчат і школу для хлопчиків; всього за роки предстоятельства Кирила IV почали працювати близько 12 церковних шкіл¹⁸.

Реформи патріарха Кирила IV почали формувати нове покоління коптських богословів, серед яких виділявся архідиякон Хабіб Гіргіз (1876 - 1951). Все своє життя він присвятив розвитку богословської освіти та був ініціатором появи руху з організації недільних шкіл у Коптській Церкві. Діяльність Гіргіза розпочинається у 1900 р. із неформальних зустрічей з дітьми та молоддю у місцевих церквах, де він розповідає про Біблію, коптські обряди, історію Церкви, життя святих. Власне це і вважається зародженням руху недільних шкіл у Коптській Церкві. Хоча Гіргіз створив недільну школу за моделлю іноземних місіонерських груп, його головною метою було зробити внутрішнє наповнення школи православним. Бачачи успіхи своєї діяльності, Хабіб просить вчителів та студентів семінарії сприяти заснуванню нових класів при церквах і товариствах у Каїрі, Олександрії та інших великих містах.

¹⁷ Casper J. How Sunday School Sparked Revival in Egypt's Oldest Church. URL: <https://www.christianitytoday.com/history/2018/june/habib-girgis-coptic-revival-sunday-school-movement.html>

¹⁸ Meinardus O. Two thousand years of Coptic Christianity... Р. 70; Кондратьєва І. Давні Східні Церкви: ідентифікація, історія, сучасність... С. 388 - 389.

У 1918 році для нагляду за недільною школою було створено Центральний комітет недільних шкіл. Генеральним секретарем комітету обрано архідиякона Хабіба, який у той час був ректором семінарії. Розміщення новоствореного керівного органу у семінарії сприяло забезпеченню належного середовища для створення педагогічних підходів, підручників і навчальних програм.

Зусилля Гіргіза призвели до створення чотирьох основних центрів недільних шкіл: Шубра (церква св. Антонія; увага у навчальному процесі приділялась дисциплінам морально-аскетичного змісту і молитви), Гіза (церква св. Марка; соціальне та пастирське служіння - ключове), Гезірет Бадран (церква св. Георгія; залучення учнів до соціальних і релігійних проєктів Церкви: екскурсії, паломництва, святкування визначних дат, релігійні і суспільні фестивалі), Тусуна (церква св. Михаїла; поєднання програм трьох вищезгаданих осередків)¹⁹.

В епоху відсутності релігійної освіти вчителі недільних шкіл самі потребували релігійного навчання. Розуміючи це, Гіргіз видає за власні кошти книги (понад 30), де викладає основи християнської віри, підготовлює лекції для уроків та встановлює ряд правил для вчителів. Для поширення інформації про недільні школи та надання додаткових засобів християнської освіти архідиякон Хабіб починає видавати журнал недільної школи «El-Karma» («Виноградна лоза»)²⁰.

Не дивлячись на те, що рух недільних шкіл у роки свого становлення зазнавав значного тиску, діяльність архідиякона Хабіба Гіргіза та його однодумців увінчалася великим успіхом. Так, станом на 1907 р. в Коптській Церкві налічувалося понад 46 недільних шкіл, а в 1936 р. їхня кількість зростає до 89. Наприкінці життя Гіргіза, у 1951 році, рух недільної школи розширився і охопив 650 філій із загальною кількістю 2100 класів, понад 43 000 учнів, якими опікувалися 2500 вчителів у Єгипті та Судані²¹.

Добра організована форма руху недільної школи, яку сформував архідиякон Хабіб Гіргіз, практично перестала існувати сьогодні. Рішення наступного керівництва поступово призвели до децентралізації коптського руху недільної школи. Сьогодні недільні школи є обов'язковими для усіх коптських парафій. Майже всі парафії проводять щотижневі недільні школи в суботу перед вечірнею або в неділю після Божественної літургії. Навчання

¹⁹ Meinardus O. Two thousand years of Coptic Christianity... Pp. 93-95; Кондратьєва І. Давні Східні Церкви: ідентифікація, історія, сучасність... С. 390; Salib M. A Multidimensional Understanding of Sunday School in the Coptic Orthodox Tradition // *Copts in Modernity. Texts and Studies in Eastern Christianity* (22) / eds. Lisa Agaiby, Mark N. Swanson, Nelly van Doorn Harder. Leiden & Boston: Brill, 2021. Pp. 260-263.

²⁰ Meinardus O. Two thousand years of Coptic Christianity... P. 93.

²¹ Casper J. How Sunday School Sparked Revival in Egypt's Oldest Church. URL: <https://www.christianitytoday.com/history/2018/june/habib-girgis-coptic-revival-sunday-school-movement.html>

в недільній школі пропонується дітям, підліткам та молоді від дошкільного до дванадцятирічного віку. На парафіяльних молодіжних зустрічах молодь отримує богословську освіту у формі лекцій чи семінарів з різними темами, що відповідають цій віковій групі. Навчальні програми зосереджуються на вивченні Священного Писання, літургії, патристики, історії Церкви, сучасних предметів та викликів, проблем вікових категорій тощо. Вчителі недільної школи заохочуються до відвідин своїх учнів вдома, організації таборів та різноманітних заходів. Більшість парафій Коптської Церкви бачать недільну школу основним засобом формування молоді у християнській вірі, причому багато парафій виділяють більше людських ресурсів у недільну школу, ніж на будь-яке інше служіння²².

Коптський православний богословський коледж

Коптський православний богословський коледж (або Коптська богословська семінарія) бере свій початок з кінця XIX ст. і вважає себе спадкоємницею історичної Олександрійської катехітичної школи, розглядаючи своє заснування як її відновлення. Семінарія була створена у 1875 р. декретом патріарха Кирила V (1874-1927). Однак через брак коштів і низьку кількість студентів діяльність семінарії невдовзі була ненадовго призупинена. 29 листопада 1893 року відбулося повторне відкриття закладу, що розмістився у невеликому старому погано облаштованому будинку.

Першим ректором семінарії було призначено Юсуфа Манкваріуса (1893-1918). На початку свого ректорства Ю. Манкваріус зіткнувся зі значними проблемами: не вистачало підручників, сучасної релігієзнавчої літератури, бракувало кваліфікованих викладачів не тільки світських, але й релігієзнавчих дисциплін. Як наслідок, Манкваріусу доводилося вибирати книги з релігійної тематики і роздавати студентам для читання вголос. Студенти зверталися до патріарха та Ради мирян з проханням призначити вчителя релігії. Марні спроби адміністрації знайти вчителя призвели до того, що більшість студентів залишила семінарію²³.

Перший набір складався з двадцяти чотирьох студентів, які були розділені на два класи: перший призначався для молодших учнів, навчання яких тривало п'ять років; другий клас складався зі старших священників і мона-

²² Tawfik W. Theological Education in the Coptic Orthodox Church (The Church of Alexandria)... P. 274.

²³ Yanne R. Light in the Darkness: Life of Archdeacon Habib Girgis (1876 - 1951). Coptic Church Review 5, no. 2 (Summer 1984). P. 48.

хів, які могли залишитися лише на один рік інтенсивного навчання і, збагативши свої знання розумінням основних коптських релігійних традицій, повернутися до своїх єпархій та монастирів. Студентів навчали цивільній історії, географії, математиці, коптській, арабській та англійській мовам. Церковні дисципліни включали такі предмети, як догматичне богослів'я, літургіка, коптське церковне право, коптська гімнологія, церковна історія, риторика. У 1912 році Синод Коптської Церкви затвердив семінарський статут, згідно з яким усі студенти зобов'язувалися проживати в семінарському гуртожитку, вести активне богослужбове життя, щоденно прочитувати один розділ Біблії. Під час трапези за звичаєм коптських монастирів студенти прочитували уривки з аскетичних книг²⁴.

З 1918 р. другим ректором Коптської богословської семінарії стає її випускник та викладач архідиякон Хабіб Гіргіз (1918-1951). Ставши керівником семінарії, Хабіб береться за покращення її матеріального стану та підвищення освітнього рівня. У 1925 р. Гіргіз вносить зміни до семінарської навчальної програми. За новою програмою вихованцям пропонувалося два рівні освіти - середній (проміжний) та поглиблений (старший). Проміжний рівень складався з п'ятирічного курсу і пропонувався учням на основі початкової освіти. Випускники цього рівня могли проповідувати або служити священниками лише у сільській місцевості або викладати релігію в початковій школі. Поглиблений рівень (чотири роки) вивчали студенти, які отримали середню освіту та пройшли тестування. Вихованцям після закінчення цієї програми обіцяли роботу або служіння в містах. У цей період запроваджуються нові курси - логіка, філософія, психологія, іврит та грецька мова. Багато зусиль доклав архідиякон Хабіб Гіргіз для того, щоб втілити ще одну зі своїх мрій - відкрити при семінарії вечірні курси для студентів державних закладів, які бажали отримати богословську освіту. Створення таких курсів сприяло визнанню семінарії Міністерством освіти Єгипту, а її дипломи стали еквівалентними чотирирічному ступеню бакалавра²⁵. При семінарії архідиякон Хабіб засновує різного роду товариства - «Товариство церковних воїнів», «Товариство поширення слова спасіння», «Товариство випускників». Цим товариствам вдалося за короткий проміжок часу заснувати нові церкви в Єгипті, що стало великим полем служіння для студентів семі-

²⁴ Rewaiss B. The prompt need of the Coptic Orthodox Church for an official catechism and a powerful catechetical program: a master's paper. Balamand University Orthodox Patriarchate of Antioch, 2018. Pp. 56-58.

²⁵ Pope Shenouda III. Our Teacher Archdeacon Habib Girgis. Pioneer of Religious Education in Modern Times. URL: <https://en.wataninet.com/coptic-affairs-coptic-affairs/religious/st-habib-girgis/1440/>

нарії²⁶. У 1938 р. з нагоди 40-річчя першого випуску семінарії Хабіб Гіргіз презентував свою книгу «Семінарія між минулим і сьогоденням». У цій книзі він подав короткий звіт про здобутки семінарії від її заснування до 1938 року. Згідно з цим звітом семінарія дала Коптській Церкві 320 випускників (серед них два митрополити), 209 кваліфікованих священників і 87 проповідників²⁷. Однак не дивлячись на значні успіхи, семінарія не досягла того рівня, про який мріяв Гіргіз. Головними причинами цього були кваліфікаційні і фінансові труднощі, а також часті конфлікти між ректором і Радою мирян (Меджліс аль-Міллі). Незадовго до своєї смерті Гіргіз писав:

«Богословська школа за свою п'ятдесятилітню історію мала б досягти рівня найкращих закладів. Однак на жаль, вона не отримала підтримки, необхідної для свого розвитку. Натомість більшу частину свого життя вона провела в марному протистоянні, борючись за виживання та розвиток мізерними засобами, якими володіла»²⁸.

У 1951-1962 рр. очолював семінарією священник Ібрагім Аттія. У 1955 році ректор Аттія отримав завдання від ради Меджліс аль-Міллі допомогти модернізувати та оновити Коптську богословську семінарію. Під керівництвом Ібрагіма Аттія було побудовано новий семінарський корпус, розширено сфери навчання, а студенти отримали можливість проживати (за бажанням) вдома. Наявність такого вибору для студентів зробило духовну школу більш популярною²⁹.

З 1962 року розпочинається нова сторінка в історії богословського коледжу і пов'язана вона з діяльністю її ректора єпископа Шенуди (майбутній коптський патріарх Шенуда III). Окрім ректорства, Шенуда проводив духовну опіку молоді та керував коптськими освітніми установами у всіх єпархіях Єгипту. За наступні сім років його діяльності чисельність студентів денної форми навчання подвоюється, а кількість студентів заочної форми зросла вдасятеро. Вперше до навчання допускаються жінки. Ректор сприяє збільшенню фінансування наукової діяльності викладачів, покращенню умов навчання та проживання для студентів. Стараннями єпископа Шенуди було відкрито ще шість духовних закладів: в Олександрії, Танті, Шибін-Ель-Комі, монастирі Ель-Мухаррак, Ель-Мінья та Ель-Бальяна³⁰. Шенуда продовжував керувати семінарією і після свого обрання патріархом у 1971 р.

²⁶ Gibrael M. Archdeacon Habeeb Guirguis / Translated into English by Shaheer Gobran. Sydney: Sunday School Central Committee, 1991. P. 21

²⁷ Rewaiss B. The prompt need of the Coptic Orthodox Church for an official catechism... P. 58.

²⁸ Rewaiss B. The prompt need of the Coptic Orthodox Church... P. 59

²⁹ The Forgotten Dean. URL: <https://www.coptuprooted.com/blog/the-forgotten-dean>

³⁰ Meinardus O. Two thousand years of Coptic Christianity... P. 80; Кондратьєва І. Давні Східні Церкви: ідентифікація, історія, сучасність... С. 392.

Сьогодні ректором (деканом) духовної школи є патріарх Тавадрос/Феодор II (з 2012 р.), який докладає багато зусиль для діяльності та успішного розвитку закладу. Старанням патріарха був відремонтований навчальний корпус, встановлено сучасні меблі, запроваджено спеціальний річний бюджет для поповнення бібліотечних фондів. Семінарія, що сьогодні розташована на території собору Святого Марка в районі Ель-Аббасія (східна частина Каїра), складається з чотирьох великих аудиторій, адміністративного крила, кімнат для викладачів, лінгафонного кабінету та комп'ютерного класу. Семінарський комплекс включає церкву свв. Кирила і Хабіба, сад із зоною для пінг-понгу, гуртожиток для студентів стаціонару.

Коптський православний богословський коледж пропонує три рівні вищої освіти – бакалавр, магістр, доктор філософії. Організаційна структура закладу складається з таких підрозділів: кафедра Біблії, кафедра богослів'я, кафедра патрології та церковної історії, відділ богослужіння та літургії, гуманітарний відділ, мовний відділ. Студенти вивчають богословські та світські дисципліни: Священне Писання Старого та Нового Завіту (ісагогіка, герменевтика, екзегетика), патрологія, догматичне богослів'я, аскетика, порівняльне богослів'я, історія релігій, гомілетика, гімнологія, іврит, коптська, англійська, грецька та арабська мови, психологія, соціологія, філософія. Перший рік навчання випробувальний; за неуспішність та негідну поведінку студент може бути відрахований. Щодо політики відвідування лекцій, то для денного відділення є обов'язковою дев'яностовідсоткова відвідуваність, а для вечірнього – 75%. Важливою складовою семінарського життя є не лише науковий аспект, а й духовний. Сюди відносяться: ранкова молитва, Божественна Літургія, вечірне богослужіння та молитва перед сном. Студентство активно долучається до культурних заходів, що спрямовані на формування особистості. Культурні програми зазвичай складаються із різного роду семінарів, на які запрошуються релігійні, політичні, громадські та літературні діячі. Доброю традицією в закладі є влаштування щорічних поїздок до релігійних та археологічних пам'яток. Це робиться для того, щоб студенти могли більше дізнатися про церковну, національну та культурну спадщину. Коледж також проводить щорічні святкування з нагоди початку навчального року та актового дня (29 листопада – день заснування). Для координації студентської діяльності при закладі створені такі комітети: духовний комітет, культурний комітет, спортивний комітет, комітет Агапа, комітет урочистостей та поїздок³¹.

³¹ Coptic Clerical & Theological College. URL: <https://copticorthodox.church/en/entities/coptic-clerical-theological-college/>; Сайт Коптської богословської семінарії. URL: <https://coptictheo.org/>

Коптські богословські заклади за межами Єгипту

Окрім коледжу в Каїрі у Коптській Православній Церкві існують й інші освітні та наукові заклади, що надають богословську освіту. Завдяки наполегливій праці коптських патріархів Шенуди III і Тавадроса II Коптський богословський коледж має більше двадцяти своїх філій по всьому світі (в Єгипті їх близько дванадцяти). Розглянемо кращі з них.

Австралія. Коптський православний богословський коледж Святого Кирила (*далі – КСК*) в Сідней вважається першим коптським богословським закладом, заснованим за межами Єгипту. Історія цього закладу під назвою «Коптський православний богословський коледж папи Шенуди III» розпочалася у 1982 р. при церкві св. Антонія. У 2015 р. заклад реорганізовується як «Коптський православний богословський коледж Святого Кирила» та розпочинає процес отримання акредитації. У лютому 2016 р. заклад отримує акредитацію та стає членом Сіднейського коледжу богослів'я (*далі – СКБ*). Сьогодні КСК пропонує бакалаврські програми (диплом християнських студій, бакалавр богослів'я), післядипломні курсові програми (сертифікат випускника, диплом магістра, магістр мистецтв, магістр богословських студій, магістр богослів'я) та аспірантські дослідницькі програми (магістр філософії, доктор служіння, доктор філософії, доктор богослів'я), що акредитуються СКБ та внесені у Реєстр навчальних закладів і курсів Співдружності для іноземних студентів (CRICOS). Важливим кроком в діяльності КСК стало підписання Меморандуму про співпрацю між СКБ та Університетом Маккуорі. Така угода дозволяє студентам КСК вивчати університетські програми з коптології (коптська мова, мистецтво, археологія, література) та розширити свої знання коптської традиції³².

Першим акредитованим коптським богословським закладом є Коледж св. Афанасія (*далі – КСА*) в Мельбурні. Заклад був заснований указом патріарха Шенуди III у 2000 році. Першопочатково коледж розміщувався в Кобурзі (передмістя Мельбурна) у колишньому католицькому монастирі. Наприкінці грудня 2001 р. Мельбурнська єпархія Коптської Церкви придбала у власність старий монастир кармелітів (Мельбурн), що став новим місцем для коледжу. З 2008 р. розпочинається клопіткий та тривалий процес отримання акредитації. У середині 2009 р. було проведено капітальний ремонт приміщень коледжу. 7 грудня 2011 р. КСА отримав акредитацію Мельбурнського Університету Богослів'я. З 2012 р. запроваджуються перші онлайн-курси, призначено бібліотекаря та впроваджено нову систему управління бібліотекою. Сьогодні КСА складається із найсучасні-

³² St Cyril's Coptic Orthodox Theological College. URL: <https://stcyrils.edu.au/>

ших аудиторій з повними аудіовізуальними можливостями, студентської вітальні, бібліотеки. Однією з основних цілей коледжу є навчання студентів, які зацікавлені в служінні Церкві. Заклад пропонує дисципліни з богослів'я, біблійних досліджень, стародавніх мов, місіології, філософії, релігійної освіти, етики, консультування та коптської мови. Упродовж року в коледжі за участі запрошених професорів проводяться спеціальні семінари, інтенсивні курси та симпозіуми³³.

США. Коптська православна богословська школа святих Афанасія та Кирила є акредитованим закладом. Вона була заснована патріархом Шенудою в Лос-Анджелесі у 1989 р., а в 1993 р. провела свій перший випуск. У липні 2007 р. для сприяння зусиллям і досягненню цілей школи шляхом організації богословських конференцій, семінарів і заходів було засновано Коптську православну богословську бібліотеку імені святих Афанасія та Кирила. У 2015 р. шляхом об'єднання бібліотеки та духовної школи у м. Анахайм (Каліфорнія) створюється Коптська православна богословська школа святих Афанасія та Кирила. 19 жовтня 2015 р. за участі патріарха Тавадроса богословська школа підписала Меморандум про співпрацю з Клермонтською теологічною школою і Клермонтським вищим університетом. Підписання цього документа дозволяє студентам та випускникам коптської богословської школи навчатися на курсах закладів-партнерів, мати доступ до їхніх бібліотек, отримати ступінь магістра за прискореною програмою. Окрім основних академічних програм, богословська школа святих Афанасія та Кирила пропонує сертифіковані програми, що є доступними для мирян та священнослужителів. Сертифіковані програми є індивідуальними, короткостроковими і забезпечують підготовку до певного церковного служіння або спрямовані на особисте, духовне та богословське збагачення. Студентам духовної школи пропонується доступ до бібліотечних фондів, що вміщують приблизно 5000 книг і періодичних видань з православного богослів'я, церковної історії, патристики, історичної літургії та літургійного богослів'я. Для того, щоб надавати якісні бібліотечні послуги Коптська православна богословська школа співпрацює з Цифровою теологічною бібліотекою (Digital Theology Library). Така співпраця дає можливість коптським студентам та викладачам мати доступ до понад 600000 книг, 6000000 статей, 21000 журналів, більше ніж 150 баз даних і 30 предметних посібників³⁴.

³³ St Athanasius College. URL: <https://sac.edu.au/>

³⁴ Детальніше - Saint Athanasius and Saint Cyril Coptic Orthodox Theological School: Catalog 2021/2022. Pp. 10-16.

Богословська семінарія Святого Афанасія розташована в м. Нешвілл (штат Теннессі). Духовна школа заснована у 2010 р., а її перший випуск відбувся у 2014 р. Семінарія пропонує чотирирічний курс, що вивчає церковне право, історію Церкви, порівняльне богослів'я, коптську мову, гімнологію, догматичне богослів'я, лідерство та управління, Новий Завіт, Старий Завіт, пастирське богослів'я, патрологію, обрядове богослів'я, богослів'я місії. Заклад проводить щорічні літні богословські курси для всіх, хто бажає отримати більше інформації з богослів'я та історії Коптської Церкви³⁵.

Богословська семінарія Святого Афанасія в Орландо пропонує бакалаврську програму з чотирирічним терміном навчання. Щодо дисциплін, то вони подібні до тих, які викладають в інших коптських богословських закладах. Окрім відвідання лекцій, студенти зобов'язуються відвідувати по чотири онлайн-сесії вебінарів (на кожен курс)³⁶.

Коптська православна семінарія папи Шенуди III була заснована в 1989 р. в Сідар-Гроув (штат Нью-Джерсі). Семінарія відкрита стараннями патріарха Шенуди III для потреб вірних Коптської Православної Церкви Північної єпархії США. Курси пропонуються у вечірній час протягом осіннього та весняного семестрів³⁷.

Канада. У 2006 р. в м. Міссіссога (Онтаріо) патріарх Шенуди III благословив відкриття Богословської семінарії Святого Павла. Семінарська освітня програма складається з 24 курсів, які пропонуються переважно англійською мовою упродовж трьох років. Навчання в закладі доступне для абітурієнтів, які мають щонайменше диплом середньої школи та надали рекомендаційний лист від свого священника³⁸.

У Європі є коптські семінарії у Великобританії (Стівенідж), Німеччині (Вальдзольмс), Швеції (Стокгольм), Австрії (Відень).

Коптська Церква має також ряд освітніх установ: Коптський інститут церковного управління та розвитку, Інститут душпастирства та освіти, Інститут коптських досліджень, Центральна папська бібліотека, Коптський православний культурний центр, Фонд коптської спадщини св. Марка, Університет Святої Софії, Інститут служіння св. Павла³⁹.

³⁵ St. Athanasius Theological Seminary. URL: <https://tspnashville.org/>

³⁶ St. Athanasius Theological Seminary. URL: <https://tsp.suscopts.org/>

³⁷ Pope Shenouda III Coptic Orthodox Theological Seminary. URL: <https://www.facebook.com/popeshenoudacopticseminary>

³⁸ St. Paul Theological Seminary (The Canadian Coptic Centre Mississauga, Ontario, Canada). URL: <http://www.stpaults.org/index.php>

³⁹ Детальніше - Educational Entities. URL: <https://copticorthodox.church/en/coptic-entities/educational-entities/>

Проблеми та перспективи коптської богословської освіти

Нам вдалося з'ясувати, що богословська освіта в Коптській Православній Церкві базується на багатій духовній спадщині, продовжує свій розвиток та має великий вплив на своїх вірних. Освіта в коптських духовних закладах дає можливість їхнім студентам та слухачам правильно реагувати на сучасні виклики, бути відкритими до інших культур і релігій, міцно триматися своєї віри для протистояння сучасним переслідуванням та мучеництву. Вчених і богословів заохочують присвятити себе дослідницькій роботі, працювати над усвідомленням єдності тіла Христового, а також знаходити спільну мову з іншими церквами та релігіями. Проте коптська богословська освіта на сучасному етапі свого розвитку не позбавлена проблем.

Основи коптської богословської освіти, як нам вдалося прослідкувати, закладають недільні школи, що на початку були зосереджені навколо сім'ї та соціальної згуртованості. Відвідування та проведення часу в церкві в неділю було соціальною нормою в більшості спільнот. Відповідно, мета та місія недільної школи добре підтримувалися культурним середовищем, у якому вона діяла. Цей фокус, однак, швидко змінюється. Вихідні дні – це час для позакласних програм, сімейних заходів, роботи по дому та додатково оплачуваної роботи. У цих нових умовах відвідування церкви програє серед жорсткої конкуренції, залишаючись лише для тих, хто вважає це важливим для свого життя. Секуляризація також призвела до індивідуалізації вірувань, коли духовність і релігія стали приватними справами, які не обговорюються публічно. Недільна школа більше не працює в середовищі спільної взаємодії, за якої суспільство ширше підтримує та сприяє залученню та приналежності до місцевої громади. Служіння недільної школи, яке зосереджує свій підхід на щотижневому уроці, не може задовольнити потреб сучасних дітей, підлітків і молоді, як це було в минулі покоління.

Щодо вищої богословської освіти, то й тут є ряд проблем. Так, коптський ігумен Бішой Хелмі, що брав участь у семінарі «Богословські та церковні інституції» (25–27 червня 2013 р.), у доповіді «Богословські інституції сьогодні» перераховує філії Каїрського богословського коледжу, дату заснування кожної філії, кількість викладачів, які мають ступінь магістра та доктора філософії, кількість років навчання та кількість предметів, які вивчаються. Стаття Хелмі виявила багато слабких місць поточної ситуації коптських богословських закладів. Серед них такі: 1) лише 12% викладачів мають визнані дипломи (магістра/доктора); 2) більшість семінарій не мають окремих навчальних корпусів; 3) недостатня кількість аудиторій та їх некомфортність; 4) гуртожитки переповнені і потребують осучаснення; 5) існує велика різниця в семінаріях щодо навчального плану та кількості років, хоча вони

пропонують той самий ступінь бакалавра; 6) 95% семінарій не мають цифрової (електронної) бібліотеки; 7) опитування студентів свідчить, що методи навчання носять характер інструктування та запам'ятовування, немає місця для дослідження; 8) 70% семінарій не мають окремої бібліотеки⁴⁰.

Через зростання вартості вищої освіти копти також стикаються з проблемами її доступності. Як і всі інші сфери суспільства, сектор вищої освіти також сильно постраждав від COVID-19, який фактично децентралізував богословську освіту та змусив викладачів і студентів переходити в онлайн-середовище як альтернативу традиційному навчанню⁴¹.

Для вирішення назрілих питань та реагування на виклики, які стоять перед богословською освітою, Коптська Православна Церква організовує різноманітні семінари та зустрічі. Так, у 2018 році патріарх Тавадрос скликав другий «Семінар країн імміграції» в Нью-Джерсі з головною темою «Богословська освіта в країнах імміграції». Кожна англومовна єпархія за межами Єгипту була запрошена надіслати делегацію з п'яти осіб, що складалася зі священників та мирян разом із єпархіальним єпископом. Сесії були зосереджені на історії та сучасному стані богословської освіти в Коптській Церкві, програмі недільної школи, підготовці та навчанні релігійних педагогів, безперервній освіті духовенства та сімейному вихованні. Учасники семінару дійшли висновку про необхідність для недільних шкіл нової навчальної програми з оновленими методами навчання та створення комітетів для влаштування цих ресурсів. Для подібних цілей патріархом Тавадросом запроваджена щорічна міжнародна конференція професорсько-викладацького складу Каїрського богословського коледжу та усіх його філій. Метою таких заходів є вироблення спільного бачення щодо методів викладання та оцінювання успішності студентів. Також проводяться спільні щорічні студентські конференції, участь у яких беруть представники студентства від усіх богословських закладів Коптської Церкви (по 10 студентів з кожного). На таких заходах обговорюється сучасні проблеми та виклики, з якими стикаються студенти, та пропонуються способи реагування на них⁴².

Висновки. Отже, підсумовуючи вище сказане, ми дійшли до висновків, що сучасна богословська освіта у Коптській Православній Церкві базується на багатій духовній спадщині, яка своїм корінням сягає двох олександрійських осередків інтелектуального життя – Мусейону і Серапіуму. Саме вони

⁴⁰ Rewaiss B. The prompt need of the Coptic Orthodox Church... P. 59-60.

⁴¹ A critical engagement with theological education in Africa: A South African perspective / eds. Johannes J. Knoetze and Alfred R. Brunson. Cape Town: AOSIS, 2021. Reformed Theology in Africa Series, Volume 7. P. 36.

⁴² Salib M. A Multidimensional Understanding of Sunday School in the Coptic Orthodox Tradition... P. 263-265.

вплинули на заснування та розвиток Олександрійської катехітичної школи, що не тільки зуміла задовольнити потреби зростаючої Церкви, але й мала великий вплив на формування християнського богослів'я. У період христологічних суперечок та арабських вторгнень школа припиняє своє існування, а з нею і якісна богословська освіта. Нам вдалося з'ясувати, що відродження богословської освіти в коптів, як реакція на активну діяльність католицьких та протестантських місій, розпочинається лише у кінці XIX ст. рухом недільних шкіл під керівництвом архідиякона Хабіба Гіргіза. Рух недільних шкіл відіграв вирішальну роль у виникненні першого богословського навчального закладу – Коптського православного богословського коледжу. Цей заклад має більше двадцяти філій по всьому світі. Коптська богословська освіта зосереджена не лише на наданні знань, але й дає можливість студентам правильно реагувати на виклики, бути відкритими до інших традицій, міцно протистояти сучасним переслідуванням та мучеництву. Богословська освіта в Коптській Церкві на сучасному етапі свого розвитку не позбавлена проблем. Сучасна недільна школа не може вповні задовольнити потреб сучасних дітей, підлітків і молоді, а заклади вищої духовної освіти мають багато слабких місць. Значним прогресом у вирішенні цієї ситуації є те, що Церква «не консервує» проблеми в духовній освіті, а всіляко намагається знайти вихід, організовуючи різноманітні конференції, семінари та зустрічі.

Список джерел і літератури:

1. A critical engagement with theological education in Africa: A South African perspective / eds. Johannes J. Knoetze and Alfred R. Brunsdon. Cape Town: AOSIS, 2021. Reformed Theology in Africa Series, Volume 7. xxxii, 338 p.
2. Casper J. How Sunday School Sparked Revival in Egypt's Oldest Church. URL: <https://www.christianitytoday.com/history/2018/june/habib-girgis-coptic-revival-sunday-school-movement.html>
3. Coptic Clerical & Theological College. URL: <https://copticorthodox.church/en/entities/coptic-clerical-theological-college/>
4. Educational Entities. URL: <https://copticorthodox.church/en/coptic-entities/educational-entities/>
5. Gibrael M. Archdeacon Habeeb Guirguis. Translated into English by Shaheer Gobran. Sydney: Sunday School Central Committee, 1991. 23 p.
6. Introduction to the Coptic Orthodox Church. Fr. Tadros Y. Malaty. Alexandria, Egypt, St. George's Coptic Orthodox Church, 1993. 304 p.
7. Кондратьева І. Давні Східні Церкви: ідентифікація, історія, сучасність: монографія. К.: xxxx, 2012. 496 с.

8. Lyons M. Books a Living History. Los Angeles: J. Paul Getty Museum, 2011. 224 p.
9. Meinardus O. Two thousand years of Coptic Christianity. Cairo-New York: American University in Cairo Press, 2002. VIII, 344 p.
10. Philips H. The Great Library of Alexandria? Library Philosophy and Practice, 2010 (August). Pp. 1–22.
11. Pope Shenouda III Coptic Orthodox Theological Seminary. URL: <https://www.facebook.com/popeshenoudacopticseminary>
12. Pope Shenouda III. Our Teacher Archdeacon Habib Girgis. Pioneer of Religious Education in Modern Times. URL: <https://en.wataninet.com/coptic-affairs-coptic-affairs/religious/st-habib-girgis/1440/>
13. Rewaiss B. The prompt need of the Coptic Orthodox Church for an official catechism and a powerful catechetical program: a master's paper. Balamand University Orthodox Patriarchate of Antioch, 2018. XIII, 179 p.
14. Saint Athanasius and Saint Cyril Coptic Orthodox Theological School: Catalog 2021/2022. 79 p.
15. Salib M. A Multidimensional Understanding of Sunday School in the Coptic Orthodox Tradition. Copts in Modernity. Texts and Studies in Eastern Christianity (22) / eds. Lisa Agaiby, Mark N. Swanson, Nelly van Doorn Harder. Leiden & Boston: Brill, 2021. Pp. 257-269.
16. Spanel D. Copts. Encyclopedia of the Modern Middle East and North Africa. URL: <https://www.encyclopedia.com/humanities/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/copts>
17. St Athanasius College. URL: <https://sac.edu.au/>
18. St. Athanasius Theological Seminary. URL: <https://tspnashville.org/>
19. St. Athanasius Theological Seminary. URL: <https://tsp.suscpts.org/>
20. St Cyril's Coptic Orthodox Theological College. URL: <https://stcyrls.edu.au/>
21. St. Paul Theological Seminary (The Canadian Coptic Centre Mississauga, Ontario, Canada). URL: <http://www.stpaults.org/index.php>
22. Tawfik W. Theological Education in the Coptic Orthodox Church (The Church of Alexandria). Handbook of Theological Education in Africa. Augsburg Fortress Publishers, 2013. Pp. 263–280.
23. The altar in the midst of Egypt: a brief introduction to the Coptic Orthodox Church / Bishop Angaelos. [Updated ed.]. Stevenage: Coptic Orthodox Church Centre, 2000. 47 p.
24. The Renaissance of Coptic Orthodox Church after long years of darkness. URL: https://www.tewahdo.org/SpiritualFood/Church_Renaissance.html
25. The Forgotten Dean. URL: <https://www.coptuprooted.com/blog/the-forgotten-dean>
26. Willem O. The heads of the Catechetical School in Alexandria. URL: *Verbum et Ecclesia*, 36 (1), (2015). Pp. 1–14.
27. Yanney R. Light in the Darkness: Life of Archdeacon Habib Girgis (1876-1951). *Coptic Church Review* 5, no. 2 (Summer 1984). Pp. 47–52.

References:

1. A critical engagement with theological education in Africa: A South African perspective / eds. Johannes J. (2021). Knoetze and Alfred R. Brunson. Cape Town: AOSIS. Reformed Theology in Africa Series, Volume 7 [in English].
2. Casper J. How Sunday School Sparked Revival in Egypt's Oldest Church. URL: <https://www.christianitytoday.com/history/2018/june/habib-girgis-coptic-revival-sunday-school-movement.html> [in English].
3. Coptic Clerical & Theological College. URL: <https://copticorthodox.church/en/entities/coptic-clerical-theological-college/> [in English].
4. Educational Entities. URL: <https://copticorthodox.church/en/coptic-entities/educational-entities/> [in English].
5. Gibrail M. (1991). Archdeacon Habeeb Guirguis. Translated into English by Shaheer Gobran. Sydney: Sunday School Central Committee [in English].
6. Introduction to the Coptic Orthodox Church. (1993). Fr. Tadros Y. Malaty. Alexandria, Egypt, St. George's Coptic Orthodox Church [in English].
7. Kondratieva I. (2012). Davni Skhidni Tserkvy: identyfikatsiia, istoriia, suchasnist: monohrafiia. [Ancient Eastern Churches: identification, history, modernity: monograph]. K., 2012 [in Ukrainian].
8. Lyons M. (2011). Books a Living History. Los Angeles: J. Paul Getty Museum [in English].
9. Meinardus O. (2002). Two thousand years of Coptic Christianity. Cairo-New York: American University in Cairo Press [in English].
10. Philips H. (2010). The Great Library of Alexandria? Library Philosophy and Practice [in English].
11. Pope Shenouda III Coptic Orthodox Theological Seminary. URL: <https://www.facebook.com/popeshenoudacopticseminary> [in English].
12. Pope Shenouda III. Our Teacher Archdeacon Habib Girgis. Pioneer of Religious Education in Modern Times. URL: <https://en.wataninet.com/coptic-affairs-coptic-affairs/religious/st-habib-girgis/1440/> [in English].
13. Rewaiss B. (2018). The prompt need of the Coptic Orthodox Church for an official catechism and a powerful catechetical program: a master's paper. Balamand University Orthodox Patriarchate of Antioch [in English].
14. Saint Athanasius and Saint Cyril Coptic Orthodox Theological School: Catalog 2021/2022 [in English].
15. Salib M. A Multidimensional Understanding of Sunday School in the Coptic Orthodox Tradition (2021). Copts in Modernity. Texts and Studies in Eastern Christianity (22) / eds. Lisa Agaiby, Mark N. Swanson, Nelly van Doorn Harder. Leiden & Boston: Brill [in English].
16. Spanel D. Copts. Encyclopedia of the Modern Middle East and North Africa. URL: <https://www.encyclopedia.com/humanities/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/copts> [in English].
17. St Athanasius College. URL: <https://sac.edu.au/> [in English].
18. St. Athanasius Theological Seminary. URL: <https://tspnashville.org/> [in English].

19. St. Athanasius Theological Seminary. URL: <https://tsp.suscopts.org/> [in English].
20. St Cyril's Coptic Orthodox Theological College. URL: <https://stcyrils.edu.au/> [in English].
21. St. Paul Theological Seminary (The Canadian Coptic Centre Mississauga, Ontario, Canada). URL: <http://www.stpaults.org/index.php> [in English].
22. Tawfik W. (2013). Theological Education in the Coptic Orthodox Church (The Church of Alexandria). Handbook of Theological Education in Africa. Augsburg Fortress Publishers [in English].
23. The altar in the midst of Egypt: a brief introduction to the Coptic Orthodox Church / Bishop Angaelos. (2000). [Updated ed.]. Stevenage: Coptic Orthodox Church Centre [in English].
24. The Renaissance of Coptic Orthodox Church after long years of darkness. URL: https://www.tewahdo.org/SpiritualFood/Church_Renaissance.html [in English].
25. The Forgotten Dean. URL: <https://www.coptuprooted.com/blog/the-forgotten-dean> [in English].
26. Willem O. (2015). The heads of the Catechetical School in Alexandria. URL: *Verbum et Ecclesia*, 36 (1) [in English].
27. Yanney R. (1984). Light in the Darkness: Life of Archdeacon Habib Girgis (1876-1951). *Coptic Church Review* 5, no. 2 [in English].